

7. Het Europese conservatisme als reactie op de Franse Revolutie

P.B. Cliteur

Cliteur, Paul, "Het Europese conservatisme als reactie op de Franse Revolutie", in: S.W. Couwenberg, *Opstand der burgers*, red., De Franse Revolutie na 200 jaar, Kok Agora, Kampen 1988, pp. 99-112.

In de periode van de Verlichting ging men ervan uit dat alle tradities, alle zeden en gewoonten, alle omgangsvormen en religieuze riten opnieuw ter discussie zouden moeten worden gesteld. Alles moest van voren af aan worden opgebouwd. De Engelsen zeggen: *starting from scratch*. Typerend is de manier waarop men de staatsmacht legitimeerde. Dit geschiedde door middel van een zogenaamde contractstheorie.

Dat ging als volgt. Als je wilt weten hoe de maatschappij eruit moet zien, dan moet je als uitgangspunt nemen mensen die nog niet in een staatsverband leven en je dan afvragen hoe zij een staat zouden inrichten. Nu leek dit aanvankelijk louter theorie. Maar opeens was het actueel. 1789! De Bastille valt. Het Ancien Régime stort ineen. Toen kon men werkelijk vanuit het niets gaan beginnen.

Aanvankelijk leek de revolutie nog geen kwade gevolgen te hebben. Met de radicalisering van de revolutie, die begint met de afschaffing van de monarchie en het uitroepen van de republiek in september 1792, veranderde dat echter.

In 1793 werd de koning vermoord onder de guillotine: de revolutionaire regering werd een revolutionaire terreur. Er ontstonden binnen de regering een tweetal lijnen: de gematigde en de harde lijn. De harde lijn werd voorgestaan door de Jacobijnen, mensen die bereid waren voor de revolutie alles op te offeren. Zo sprak Robespierre voortdurend in grootse bewoordingen van Vrijheid, Waarheid, Gerechtigheid en Liefde. Danton reageerde daarop met: 'de enige deugd die ik ken is die ik iedere nacht met mijn vrouw bedrijf.'¹

1. Conservatisme als verzet tegen de Verlichting en revolutie

Met het verzet tegen de Verlichting en Franse Revolutie is een bepaalde stroming in het denken over politiek in het bijzonder verbonden: die van het conservatisme. De term 'conservatisme' raakte pas rond 1830 in het Engelse politieke spraakgebruik in zwang, maar in essentie is de conservatieve houding al te vinden in Edmund Burke's *Reflections on the*

revolution in France (1790). Na publikatie van de *Reflections* kwam er een gehele tegenverlichting op gang, schrijft de conservatieve socioloog Robert Nisbet.² De Bonald, Lamennais en Maistre in Frankrijk; Coleridge in Engeland; Haller, Savigny en Hegel in Duitsland; John Adams, Alexander Hamilton en Randolph of Roanoke in de Verenigde Staten: allen tekenden zij bezwaren aan tegen de ontaarding van de revolutie en daaraan ten grondslag liggende Verlichting.³

Men heeft er wel op gewezen dat vooral het jaar 1796 een belangrijk moment was voor de conservatieve en romantische contra-revolutie. In dat jaar hadden Burkes beschouwingen over de Franse Revolutie zich ook buiten Engeland verbreid (Gentz publiceerde in 1793 een Duitse vertaling van zijn werk); in 1796 werd Bonalds *Théorie du pouvoir* gedrukt;⁴ en ook verschenen in dat jaar de *Considérations sur la France* van Joseph de Maistre. Nu is het natuurlijk niets bijzonders dat men de *ontaarding* van de revolutie bekritiseert. Dat kan ook een liberaal of socialist doen. Kenmerkend voor de hier genoemde conservatieve intellectuelen is echter dat zij verder teruggaan: zij zien in de verlichtingsfilosofie zelf de zaden voor de terreur liggen. Zo zei Burke: 'I am certain that the writings of Rousseau lead directly to this kind of shamefull evil.'⁵

En Joseph de Maistre sprak van *philosophisme* als de oorzaak van alle ellende, waarbij hij vooral Voltaire verantwoordelijk achtte voor het innoveren van een verderfelijke mentaliteit.⁶ Kenmerkend voor de conservatieve contra-revolutie is niet 'das Plädoyer gegen die Greuel der Pöbelherrschaft und die Jakobinische Phrase, sondern die prinzipielle, gegenrevolutionäre Argumentation.'⁷

De meeste auteurs die over het conservatisme geschreven hebben zien het dan ook als een typisch modern verschijnsel: namelijk een reactie op de Franse Revolutie.⁸ 'Conservatism began as a philosophy of negation. It built itself around a denial of the spirit of the Enlightenment', schrijft Judith Shklar.⁹ Voor de Angelsaksische traditie van het conservatisme geldt inderdaad dat 1790, het jaar waarin Burke's *Reflections on the revolution in France* verscheen, een cruciaal moment is. Het gebruik van de term 'conservatisme' ontstond ook voor het eerst in deze context. Aan het begin van de 19e eeuw noemden zich conservatief al diegenen die van mening waren dat de revolutionaire periode van 1789 tot 1815 niet de beloofde vrijheid, gelijkheid en broederschap had gebracht, maar een tijd van moord en doodslag, een tijd van zinloze agressie tegenover onschuldigen: eerst in de periode van de Jacobijnse terreur (1793-1794) en daarna in die van de Napoleontische veroveringsoorlogen (1799-1815). Dit zou dus betekenen dat men eigenlijk niet kan spreken van

conservatisme vóór de Franse Revolutie. Hugh Cecil¹⁰ verklaart dat als volgt: hij zegt dat het conservatisme in Europa pas zichtbaar werd toen de traditionele samenleving door Verlichting en Franse Revolutie was verstoord. Het is niet zo dat er daarvoor geen conservatisme was, maar in de traditionele samenleving vóór de Franse Revolutie *was er niets anders*.

Het typeren van het conservatisme door het af te zetten tegen de idealen van de Franse Revolutie heeft het voordeel van de duidelijkheid. Maar het heeft ook een aantal minder gelukkige kanten. Allereerst is er al het verschijnsel dat het conservatisme nog steeds een herkenbare manier van denken is in de politieke en constitutionele theorievorming. Dat geldt natuurlijk heel duidelijk voor het Verenigd Koninkrijk waar er een politieke partij bestaat die wordt aangeduid als conservatief, maar het geldt niet alleen hier. Ook in de Verenigde Staten kan men een groep van politieke filosofen onderscheiden die zichzelf als conservatief typeren en door anderen als zodanig worden gekwalificeerd.¹¹ Welnu, wanneer het hierbij zou gaan om mensen die zich verzetten tegen de Franse Revolutie, dan kan men nooit verklaren hoe van het conservatisme zo'n constante aantrekkingskracht blijkt uit te gaan. Kennelijk zit er in dat conservatisme een element dat ook voor vele hedendaagse denkers nog steeds iets aantrekkelijks heeft. Het mag dan zo zijn dat het conservatisme zich voor het eerst historisch heeft gemanifesteerd in de reactie op de Franse Revolutie, maar het is een zelfstandige manier van benadering van de politieke orde die ook voor onze tijd iets te betekenen lijkt te hebben. Wanneer we echter proberen het conservatisme wat meer inhoudelijk te bepalen dan als reactie op de Franse Revolutie, dan worden we meteen geconfronteerd met in ieder geval een tweetal problemen. Dat is allereerst de variëteit binnen het conservatisme op grond van de vele nationale verschijningsvormen en als tweede het feit dat men binnen het conservatisme een tweetal houdingen tegenover verandering kan onderscheiden. Ik begin met een typering van de verschillende soorten conservatisme, gerelateerd aan de nationale cultuur waarin het zich heeft gemanifesteerd.

2. Brits, Frans, Duits en Amerikaans conservatisme

Het conservatisme is geen homogene beweging. Er zijn verschillende vormen. Men zou kunnen zeggen dat we op z'n minst een viertal varianten kunnen onderkennen:

1. Het Britse conservatisme in de lijn van Burke;
2. Het Duitse romantische conservatisme uit de 19e eeuw;

3. Het Franse reactionaire conservatisme van Maistre;
4. Het moderne neoconservatisme van de Amerikanen.

Natuurlijk gaat het hierbij om ideaaltypische onderscheidingen die elkaar bovendien kruisen.

Het *Britse* conservatisme is een evolutionistisch conservatisme. Het legt de nadruk op traditie, spontane groei en geleidelijke verandering. Het is empirisch ingesteld en afkerig van wat Burke 'metaphysical abstractions' noemde. Door de enorme invloed die Burke op de ontwikkeling van het conservatisme heeft gehad zou men zelfs het Britse conservatisme eenvoudigweg als Burkiaans kunnen aanduiden. 'Almost singlehanded, he turned the intellectual tide from a rationalist contempt for the past to a traditionalist reverence for it', zoals een hedendaags adept schrijft.¹² Wat hedendaagse conservatieven vooral in hem waarderen is zijn gematigde houding. Hij is niet reactionair, zoals de Franse aristocraat Joseph de Maistre¹³, maar voorzichtig, reformistisch, pessimistisch — niet 'enthousiast' om maar eens een term te gebruiken die verlichters hanteerden om religieuze intolerantie te typeren, maar die men evengoed kan bezigen om de houding van Robespierre en andere totalitaire ideologen aan te duiden. Dat Burke geen reactionair was blijkt uit het feit dat hij tegen slavernij was, dat hij de Amerikaanse Revolutie goedkeurde terwijl hij de Franse verwierp.

Alle latere conservatieven zijn schatplichtig aan de schrijver van de *Reflections on the revolution in France*. John Adams in Amerika, Tocqueville in Frankrijk, Churchill in Engeland — het zijn allen Burkianen. Ook voor culturele critici als Samuel Coleridge, William Wordsworth, John Newman en Matthew Arnold geldt dat. Wordsworth en Coleridge begonnen als liberalen die de Franse Revolutie ondersteunden, maar keerden zich daar geleidelijk van af. In hun gezamenlijke *Lyrical Ballads* oefenden Coleridge en Wordsworth kritiek uit op de 18e eeuwse rationalistische planners. Ook Coleridge's *Lay Sermons*, *Biographia Literaria*, *Philosophical Lectures*, evenals zijn brieven en tafelgesprekken hebben de Burkiaanse filosofie in Engeland ingang doen vinden. Klassiek werd de tegenstelling tussen de romantisch conservatieve geest van Coleridge en het rationalistisch utilisme van Jeremy Bentham. Wat Mill overkwam: het gevoel dat hij in deze strijd partij had te kiezen, is bekend.¹⁴ Maar het was een keuze waarvoor vele Engelse intellectuelen zich gesteld zagen.

Het *Franse* conservatisme onderscheidt zich duidelijk van het Engelse. Hiervan is de katholieke royalistische aristocraat Joseph de Maistre de belangrijkste woordvoerder geworden. Maistre¹⁵ belichaamde tegenover het revolutionaire adagium 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap',

het reactionaire 'Troon en altaar'. Weliswaar heeft hij met de meer gematigde conservatieven van Burkiaanse signatuur gemeen, dat hij zich verzette tegen het aprioristisch redeneren van de verlichters, hun streven een code van abstracte mensenrechten zonder relatie tot de historische situatie te ontwerpen en de wens al het constitutionele recht in gecodificeerde vorm neer te leggen¹⁶, maar Maistre ging verder: hij zag de monarchie als een van godswegē gesanctioneerde regeringsvorm, hij verdedigde de paus en zelfs de Spaanse Inquisitie. Maistre heeft tegenwoordig niet veel aanhang meer. Maar in zijn tijd was hij een bekende figuur die vaak in één adem werd genoemd met Bonald (1754-1840), een autoritaire Bourbonse royalist. Later hebben ook Louis Veuillot en de Spaanse ambassadeur in Frankrijk, Donoso Cortés, een vriend van Veuillot, de ideeën van Maistre verder verbreid. De Franse romanschrijver en politieke filosoof Maurice Barrès (1862-1923) bijvoorbeeld was een volgeling van Maistre. En ook Charles Maurras (1868-1952), wiens afkeer van democratie en verheerlijking van de krachtdadige mens nog groter was dan die van Barrès en die ook uiteindelijk in fascistisch vaarwater terecht zou komen, was een bewonderaar van Maistre. Wat men ook nogal eens aanvoert als kenmerkend voor het Franse conservatisme is een zekere esthetisch-aristocratische houding die in het Engelse denken zou ontbreken. Vooral bij Maistre en Chateaubriand treedt dat op de voorgrond.¹⁷ Valt het Franse conservatisme geheel samen met de reactionaire variant à la Maistre? Zoals met alle generalisaties valt hier wel iets op af te dingen. Tocqueville bijvoorbeeld staat meer in de evolutionistische, gematigde traditie van Burke, dan die van Maistre. En Carlyle heeft meer van Maistre weg dan van Burke, net als de Duitser Carl Schmitt. Het is dus zeker niet verantwoord te stellen dat het een typering is zonder uitzonderingen, maar in het algemeen kan men toch wel zeggen dat Frankrijk een broeihaard was van het meer reactionaire conservatisme, terwijl Burke een conservatieve traditie van meer gematigde signatuur in Engeland initieerde. Het is vooral die laatste traditie die ook in Amerika invloed heeft gekregen, hetgeen ook begrijpelijk is gezien Burke's positieve houding tegenover de Amerikaanse onafhankelijkheid.

Met het *Duitse* conservatisme is het weer iets anders gesteld. Natuurlijk waren mensen als Gentz, Von Savigny en Adam Müller leerlingen van Burke en er zijn dus overeenkomsten tussen het Duitse conservatisme en het Britse aan te wijzen. Gentz (1764-1832) vertaalde de *Reflections* in het Duits en trad op als secretaris van Metternich; Müller was eveneens een assistent van Metternich en leerling van Burke. Maar, zoals Kossmann heeft aangetoond in zijn Huizinga-lezing¹⁸, is het Duitse

conservatisme een sterk metafysische beweging, iets dat het Duitse conservatisme een geheel eigen signatuur geeft. Schellings natuurfilosofie, Hegels ontologie — het zijn elementen die ook bij de latere Duitse denkers meeresoneren en die op enigszins gespannen voet verkeren met de empirische houding van de Britten. Russell Kirk heeft dit misschien goed aangevoeld toen hij aan het begin van *The conservative mind* zei dat Burke en Hegel niets met elkaar gemeen hebben.

Weer verschillend ligt het met het *Amerikaanse* neoconservatisme. Hiermee doel ik dan op de groep van intellectuelen die vooral de laatste decennia steeds sterker op de voorgrond is getreden en waaraan namen verbonden zijn als Irving Kristol¹⁹, Robert Nisbet²⁰, Daniel Bell²¹, Aaron Wildavsky en anderen. Ongetwijfeld staan ook deze schrijvers in de lijn van Burke, maar er zijn belangrijke verschillen ten opzichte van de beide andere soorten conservatisme. Wat bijvoorbeeld bij de neoconservatieven sterk naar voren komt is hun kritiek op het totalitarisme en dan vooral het sovjet-marxisme. We vinden hier ook minder die voor het Britse conservatisme zo kenmerkende nadruk op spontane groei, trial and error-denken, voorzichtigheid e.d. Vooral niet bij Kristol. Nisbet staat nog iets dichter bij het klassieke Britse conservatisme.

3. *Het reactionaire en het evolutionaire conservatisme*

Een tweede oorzaak die het naast de vele nationale verschijningsvormen moeilijk maakt het conservatisme conceptueel te omlijnen is dat we — net als met termen als ‘sofistiek’, ‘rhetoriek’, ‘anarchisme’ en ‘nihilisme’ — geconfronteerd worden met een woord dat een negatieve bijklank heeft in het alledaagse spraakgebruik met daarnaast ook een meer neutrale technische betekenis. Het woord conservatisme in het alledaagse spraakgebruik verwijst naar een statische, starre gezindheid, naar behoudzucht. De conservatief wil vasthouden aan het verleden; hij is tegen elke vorm van verandering.

In de handboeken wordt niet ontkend dat dit inderdaad één van de verschijningsvormen van het conservatisme is, maar het is beslist onverantwoord om het in het algemeen met deze ene verschijningsvorm te identificeren en daardoor in diskrediet te brengen.

Clinton Rossiter doopt het reactionaire conservatisme met de term ‘standpattisme’, waarbij het zou gaan om: ‘the attitude of those who, despite all evidence to the contrary, insist that society can be made static.’²² Maar een dergelijk conservatisme kan nooit het ware conservatisme zijn, zegt Rossiter, want de echte conservatief ‘conserves discriminately’ en de ‘standpatter indiscriminately’.

Het standpunt dat het conservatisme een vorm van behoudzucht

zonder meer in zijn vaandel zou dragen is zo hardnekkig, dat men bijna zou wanhopen over de mogelijkheid dit vooroordeel te verdrijven. Toch wordt er door bijna alle schrijvers over het onderwerp herhaaldelijk op gehamerd: 'Writers on politics who imply that Burke and his school opposed change *per se* err seriously.'²³ Ook Couwenberg heeft erop gewezen dat het conservatisme niet geïdentificeerd mag worden met een statische houding zonder meer. In het conservatisme onderscheidt hij tussen een statisch en een dynamisch type, waarbij hij van het dynamische type opmerkt:

'Het dynamische type heeft (...) oog voor de betrekkelijke betekenis van het historisch-gewordene en is bereid zekere hervormingen en vernieuwingen toe te laten, voorzover noodzakelijk om de bestaande orde te handhaven. Het gaat in deze houding om 'preserve by changing', zoals Burke, de grondlegger van het dynamische conservatisme, het kernachtig heeft geformuleerd.'²⁴

Het statische type doet zich vooral gelden in Oost- en Midden-Europa (Rusland, Pruisen, Donau-monarchie), maar ook in Frankrijk in de negentiende eeuw. Wat dat laatste betreft zijn vooral de namen van Joseph de Maistre en De Bonald bekend: 'Dit type van het romantische conservatisme staat volkomen afwijzend tegenover alles wat modern is.'²⁵

Hoe kunnen we het conservatisme nu inhoudelijk meer reliëf geven dan door het te definiëren in termen van verzet tegen de Franse Revolutie? En gaat er dan van deze manier van denken nog steeds een zekere invloed uit op het hedendaagse denken over recht en staat of moeten we erkennen dat het conservatisme als politieke ideologie geen betekenis meer heeft, nu de verworvenheden van de Franse Revolutie niet meer serieus betwist kunnen worden?

4. *Het conservatisme als pessimistische antropologie*

Een uitgangspunt voor een inhoudelijke benadering van het conservatisme dat men in moderne overzichten nogal eens aantreft is om het conservatisme te typeren als een visie op de mens: een antropologische stellingname dus en dan in het bijzonder een *antropologisch pessimisme*. Zo beweert men wel²⁶ dat het conservatisme nog het best begrepen kan worden als een antropologische reactie op het optimisme zoals dat in de verlichtingsperiode opgekomen is en sindsdien dominant in de westerse cultuur. Hoezeer de moderne tijd doortrokken was van een nieuw, optimistisch mensbeeld blijkt duidelijk uit John Locke's *On the reasonableness of Christianity*. Locke verwerpt daarin de idee van de erfzonde.²⁷ Alleen Adam acht hij verantwoordelijk voor de erfzonde. De generaties na hem kunnen niet door de zonde zijn aangetast. Maar kon men het menselijk lijden met een dergelijk mensbeeld nog wel verklaren? Dat was

natuurlijk niet meer het geval, stelt O'Sullivan. Er moesten dus nieuwe verklaringen gezocht worden voor de deplorabele toestand waarin de mensheid zich althans ten dele bevond. Het was Rousseau die hiervoor een nieuwe oplossing aandroeg: niet de mens maar de maatschappij was de oorsprong van alle ellende.²⁸ De mens is goed, de maatschappij is de oorzaak van verval: 'In place of Adam he offered society as the source of human misery.'²⁹

Daarmee neemt Rousseau een sleutelpositie in in de traditie waartegen het conservatisme zich zal gaan verzetten: Rousseau geloofde in de intrinsieke goedheid van de mens. Conservatieven halen daarentegen opnieuw 'the blind sides of human nature'³⁰ naar voren, zoals het door David Hume geformuleerd wordt. Peter Viereck omschrijft het nog pregnanter. Het conservatisme, zo schrijft hij, is de 'political secularization of the doctrine of sin.'³¹ Wat betreft de inkleuring van dat pessimisme zijn er dan verschillende mogelijkheden. Sommigen maken van de beperkingen van de mens een grote deugd: de mens zou zijn eigen beperkingen moeten erkennen, ja hij zou meer bescheiden moeten zijn. Dat kan men op religieuze gronden beargumenteren, maar ook op humanistische. Het eerste vinden we bij 'il Voltaire della conservazione'³²: Joseph de Maistre. Voortdurend wordt door conservatieven benadrukt dat de cultuur alleen kan voortbestaan door het in beginsel kritiekloos aanvaarden van de traditie (*wisdom of our ancestors*). Lamennais brengt dat tot uitdrukking door te stellen dat de cultuur niet begint met het *je pense* van Descartes³³, maar met het *je crois*. Het principe van de autoriteit hebben de verlichters en revolutionairen vervangen door dat van het vrije onderzoek, zegt Lamennais.³⁴ Maar het individu kan nooit op zichzelf uitvinden wat de mensheid vóór hem al heeft uitgevonden. De taal bijvoorbeeld is een produkt waaraan generaties voor hem gewerkt hebben en het zou zot zijn zo'n taal opnieuw te willen uitvinden. Pas wanneer de mens enige bescheidenheid in acht zou nemen kan hij vooruitkomen. Maistre citeert Rousseau (een van de weinige keren dat hij Rousseau instemmend citeert): 'Homme petit et vain, confesse-moi ta faiblesse, je te montrerai ta puissance.' Hij becommentarieert dat als volgt: 'En effet, dès que l'homme a reconnu sa nullité, il a fait un grand pas.'³⁵ Pas in maatschappelijk verband, door samenwerking met soortgenoten, kan de mens tot vervulling komen, omdat hij alleen in maatschappelijk verband zijn voordeel kan doen met datgene wat zijn voorgangers voor hem hebben uitgezocht en uitgevonden. Alleen in maatschappelijk verband komen zijn intellectuele vermogens tot ontwikkeling, in maatschappelijk verband 'il s'élève au-dessus de la brute' en is het voor hem mogelijk zich te perfectioneren.³⁶ Met in-

5. Het impliciete conservatisme in het moderne politieke denken

Wat kunnen we nu nog van conservatieve auteurs leren? Laat ik beginnen met te vertellen in welke zin het conservatisme ons *niet* meer tot voorbeeld kan strekken. De Franse Revolutie maakte een eind aan de monarchaal-feodale periode in de moderne cultuur en maakte plaats voor het burgerlijke tijdperk, schrijft Couwenberg in de inleiding tot deze bundel. De burgerlijke grondrechten van vrijheid en gelijkheid worden in bijna alle landen als leidinggevende beginselen gezien en wie nu nog, zoals Maistre deed, zou verdedigen dat de Franse Revolutie een straf van god is voor de zonden van de mensheid, of dat het koninklijk gezag theocratisch kan worden gelegitimeerd, zou zich zo ver van het moderne *climate of opinion*³⁸ verwijderen dat elke basis voor een serieuze discussie wordt weggeslagen.

Daar staat echter tegenover dat de conservatieven een aantal interessante dingen te vertellen hebben over traditie en cultuur. Men zou kunnen zeggen dat de conservatieven met hun nadruk op de betekenis van traditie en cultuur als 'natuurlijk' voor de mens een halve waarheid naar voren brengen. Immers cultuur bestaat niet alleen bij de gratie van het volgen van de traditie, maar ook dankzij vernieuwing; het weer ter discussie stellen van die 'wisdom of our ancestors'. Maar die *halve waarheid* kan men het conservatisme dan toch niet ontszeggen. Het is vooral dit element dat we aantreffen bij moderne politieke filosofen als Popper en Hayek. Rationalisten zeggen vaak:

'Ik ben niet geïnteresseerd in traditie. Ik wil alles op zijn eigen merites beoordelen; ik wil de vóór- en nadelen van iets afwegen onafhankelijk van elke traditie. Ik wil iets met mijn eigen hersenen beoordelen en niet met de hersenen van andere mensen die lang geleden leefden.'³⁹

Maar zo gemakkelijk kan men zich er niet van af maken, vindt Popper. Natuurlijk kan men wel een *kritische* houding aannemen tegenover de traditie in die zin dat men zich afvraagt wat de waarde ervan is, maar men kan nooit *breken* met de traditie om het wiel geheel opnieuw uit te vinden, om het maar eens te illustreren met een bekende uitdrukking.⁴⁰ Het is deze respectvolle houding tegenover de traditie die de beste resultaten waarborgt in de wetenschap: het voortzetten van een 'line of inquiry' die de gehele achtergrond van de vroegere wetenschap incorporeert.⁴¹

Bij Hayek vinden we een soortgelijk pleidooi voor bescheidenheid als bij Maistre. Wanneer Hayek zijn liberale samenleving verdedigt, doet hij

dat door een beroep te doen op de beperktheid van de menselijke mogelijkheden: het is fundamenteel onmogelijk om meer dan een beperkt terrein te overzien, zegt hij.⁴² De liberaal-conservatieve filosofie waarvan Hayek uitgaat is niet gebaseerd op het idee dat de mens egoïstisch zou zijn, maar op het onbetwistbare feit dat de beperktheid van ons voorstellingsvermogen het onmogelijk maakt in onze waardeschaal meer dan een fractie van de behoeften van de gehele maatschappij te omvatten.⁴³ Daarom is ook een socialistische plan-economie onmogelijk: omdat dit vooronderstelt dat het voor een centrale instantie mogelijk is de 'wijsheid' die in tradities en het marktmechanisme zit ingebakken expliciet te maken en in een paar mensen te concentreren. Hayek spreekt van zijn eigen theorie als gebaseerd op een: 'modest and even humble creed, based on a low opinion of men's wisdom and capacities.'⁴⁴ Natuurlijk is het pleidooi dat Hayek houdt voor de 'nullité' van het individu niet gebaseerd op theologische overwegingen, zoals bij Maistre, maar dat lijkt mij van minder belang dan dat zij op hetzelfde resultaat uitkomen.⁴⁵ Een bescheiden, ja zelfs nederig geloof dus, gebaseerd op een lage dunk van de menselijke wijsheid en mogelijkheden. Dit is een typisch conservatieve belijdenis.⁴⁶ Uit deze citaten blijkt dat moderne politieke filosofen als Popper en Hayek de conservatieve erfenis verwerkt hebben, maar men zou dat tevens kunnen aantonen voor denkers als Raymond Aron, Leszek Kolakowski en anderen. Ik denk dat deze nadruk op cultuur, traditie en trial and error zo vanzelfsprekend aanwezig is in de moderne politieke theorie, dat men zich nauwelijks meer realiseert dat het hierbij gaat om van origine conservatief gedachtengoed. Het zijn mensen als Burke, Maistre, Lamennais, Coleridge en Bonald geweest die deze manier van denken tegenover het mathematisch geredeneer van de 17e- en 18e-eeuwse verlichtingsfilosofen in het geding hebben gebracht. Het feit dat het nu voor een groot deel gemeengoed is geworden, zowel binnen de liberale als de sociaal-democratische traditie, mag ons niet doen vergeten dat het hier van oorsprong conservatieve ideeën betreft. Wanneer we een omschrijving zouden willen geven van het conservatisme als een levende politieke ideologie, waarmee ik dan bedoel een omschrijving die die elementen uit het werk van Maistre, Burke, Lamennais en andere conservatieven destilleert die heden ten dage nog steeds actueel zijn, dan denk ik dat die ongeveer als volgt zou kunnen luiden:

Het conservatisme is een gematigd pessimistische levens- of wereldhouding die soms onbewust aan ons denken en voelen ten grondslag ligt, maar zich soms vertaalt in een politieke ideologie, die als een cultuurhistorische stroming vooral op de voorgrond is getreden als een reactie op de Franse Revolutie en daaraan ten

grondslag liggende Verlichtingsfilosofie en waarbij men de nadruk legt op de beperkte verstandelijke vermogens van de mens en de geringe mogelijkheden om op basis van aprioristische theorieën en rationalistische overwegingen de politieke werkelijkheid te sturen of in utopische richting te ontwikkelen, daarbij meer vertrouwend op wat zich heeft bewezen in de geschiedenis dan op het nieuw uitgedachte.

6. *Waardering van het conservatisme*

Welke betekenis zou een dergelijk conservatisme kunnen hebben binnen de Nederlandse verhoudingen? Men heeft wel gezegd dat er in Nederland geen duidelijke conservatieve traditie valt te onderkennen. Heldring heeft dat bijvoorbeeld wel eens betreurd.⁴⁷ Sommigen verklaren dat met het begrippenkader dat Karl Mannheim heeft aangedragen in zijn bekende studie over het conservatisme.⁴⁸ Volgens Mannheim is het conservatisme te begrijpen als een traditionalisme dat zich van zichzelf is bewust geworden. En een dergelijke bewustwording ontstaat altijd in een tijd van crisis.⁴⁹ Het romantisch-conservatisme is in Nederland dus altijd een marginaal verschijnsel gebleven, schrijft De Ruig:

‘In een land als Nederland, waar de maatschappelijke en politieke ontwikkeling een grote mate van continuïteit heeft gekend, is een dergelijk bewustwordingsproces veel minder sterk verankerd in bepaalde sociale groepen dan bijvoorbeeld in Frankrijk of Duitsland het geval is geweest.’⁵⁰

Het valt als houding soms bij individuen te onderkennen, maar zelfs deze maakten slechts zelden het romantisch-conservatisme tot de kern van hun levens- en wereldbeschouwing.⁵¹ Dit betekent echter niet dat er geen conservatisme te onderkennen valt in Nederland. De Ruig wijst bijvoorbeeld op de romantisch-conservatieve elementen in het werk van H.P.G. Quack. Quack verfoeide het individualisme; hij zag de maatschappij als een organisch geheel; hij ziet niet het individu, maar de corporatie als belangrijkste eenheid; hij pleit voor een herstel van de oude gilden. Dit alles behoort tot de vaste bagage van de romantisch-conservatieve wereldbeschouwing:

‘Juist het gebrek aan kennis van die internationale stroming van het conservatisme heeft ertoe geleid dat een figuur als Quack dikwijls zo verkeerd is geïnterpreteerd. Hij was geen utopisch socialist, zoals bij een nieuwe uitgave in 1977 van *De socialisten. Personen en Stelsels* geschreven is.’⁵²

Ook Von der Dunk is van mening dat weliswaar in Nederland een homogene conservatieve beweging afwezig is, maar dat dit niet betekent dat er geen conservatief gedachtengoed te onderkennen valt.⁵³ Hij wijst dan op een drietal conservatieve tendensen in de Nederlandse cultuur: het behoudsconservatisme van de notabelenkaste; het herstelconservatisme van Van Hogendorp en als derde nog een ‘conservatieve reactie, uiteindelijk de belangrijkste en meest fundamentele in het Réveil.’

‘De verwerping van alle natuurrechtelijke beginselen en van het vooruitgangsgeloof, het teruggrijpen op een geheroïiseerd christelijk-calvinistisch verleden, het pessimistische mensbeeld onthullen de misschien zuiverste Nederlandse variant van het negentiende-eeuwse conservatisme.’

Daarbij gaat het volgens Von der Dunk wel om een specifiek Nederlandse variant ervan. Bij gebrek aan een feodaal-aristocratische traditie komt het zwaartepunt te liggen op de christelijk-calvinistische beginselen. De anti-revolutionaire maatschappijconceptie ‘vertoont ontegenzeggelijk een aantal trekken, die de stelling rechtvaardigen, dat we hier de Nederlandse variant van het negentiende eeuwse conservatisme voor ons hebben, evenals zijn voorloper het Réveil: de beginselen van 1789 en de leer van de volkssoevereiniteit worden vierkant afgewezen.’⁵⁴ Zo plaatst Kuyper tegenover de liberaal-democratische staat een organisch gegroeide standen-democratie, gebaseerd op de ‘ingenieuze gedachte van de soevereiniteit in eigen kring.’⁵⁵

Ik ben het met Von der Dunk eens dat vooral in die gereformeerd-calvinistische traditie een specifiek Nederlands conservatisme besloten ligt.⁵⁶ Groen van Prinsterers conservatisme is overigens niet reactionair, zoals dat van Da Costa, maar gematigd: ‘reformistisch met verwerking van konservatieve en liberale elementen’ heeft men wel opgemerkt.⁵⁷ Het heeft grote invloed gehad omdat Groen de geestelijke vader werd van vele reformatorische denkrichtingen die zich na hem in georganiseerd verband met de inrichting van staat en maatschappij hebben beziggehouden.⁵⁸

Welke functie kan een dergelijk conservatisme nu hebben binnen de Nederlandse verhoudingen? Het conservatisme heeft een functie wanneer de verlichtingsgeest zich radicaliseert en politieke actie onderneemt. Wanneer de Jacobijnse gezindheid domineert; wanneer men in de verleiding komt om vanuit aprioristische schema’s en studeerkamerabstracties de sociale werkelijkheid te modelleren. Het conservatisme wijst dan op de beperkte mogelijkheden van veranderen; op de noodzaak van geleidelijke veranderingen (*piece-meal engineering*, zoals Popper het noemt); op het feit dat goede bedoelingen wel eens averechtse consequenties kunnen hebben en dat elke macht gebreedeld moet worden door natuurrecht, constitutionele waarborgen en machtenscheiding. Natuurlijk vinden we een aantal van deze elementen (vooral de laatste) ook in de liberale traditie, maar met name het stukje-bij-beetje-veranderen en het waarschuwen voor ‘unintended consequences’ is specifiek conservatief gedachtengoed. Omdat Nederland geen Jacobijnse gezindheid heeft gekend en er in dit land minder dan bijvoorbeeld in Frankrijk de wens naar voren is gebracht vanuit een paar speculatieve beginselen de gehele

politieke werkelijkheid te hervormen, zou men kunnen zeggen dat er in Nederland minder behoefte aan een vorm van conservatisme is dan in andere Europese landen. Nederland heeft geen behoefte aan conservatisme, omdat men hier van nature gewoon conservatief denkt.